

Zalai Anita

La tierra de fiestas*

Franco – a magánember

„1892. december 4-én, a spanyol partvidék északnyugati csücskében fekvő kisvárosban, El Ferrolban egy tengerésztszít felesége – második gyermekként – fiút hozott a világra. Az anya, *Pilar Bahamonde y Pardo de Andrade* középosztálybeli családból származott, amelynek korábbi generációi a XIX. századi galíciai kismemességhez tartoztak. A gyermek apja *Nicolás Franco Salgado-Araujo*, akinek családja arról volt ismert a kisvárosban, hogy tagjai már öt generáción át szolgáltak a spanyol haditengerészetnél. A hamarosan megkeresztelt gyermek, *Francisco Paulino Hermenegildo Teóduo* a tüzekek védőszentjének, Szent Borbálának napján született. Ez elég baljóslatúnak bizonyult, mert hosszú élete során Francisco Franco Bahamondénak valóban sokszor kellett fegyverekkel foglalkoznia.”¹

Ezekkel a gondolatokkal indítja Francóról szóló könyvét *Sheelagh Ellwood*, akinek munkája jelenleg a legfrissebbnek számít a témára vonatkozóan. Maga a tény, hogy 1997-ben is született egy, immár sokadik Franco-életrajz azt bizonyítja, hogy több mint két évtized távlatából is foglalkoztatja a közvéleményt Franco tábornoknak, Spanyolország példátlanul hosszú ideig „uralkodó” diktátorának személyisége.

Az életrajzok, a teljesség igényével, az egész pályafutását mutatják be és ily módon csak több-kevesebb figyelmet szentelnek Francónak – mint magánembernek. Ezért most, a megszokott politikusképtől eltérően, elsősorban a magánembert, a férjet, a családapát és barátot szeretném bemutatni, korántsem a teljesség igényével.

* Új, a spanyol történelemmel foglalkozó rovatunk címének magyar fordítása: *Az ünnepek földje*.

Franco gyermekkori közvetlen környezete – a galíciai El Ferrolban – egy szerényen jómódú, konzervatív, középosztálybeli család volt, de gyermekevéinek tágabb kontextusát mégis inkább az elszigeteltség és a hiányérzet jellemezte. Ennek legfőbb oka, hogy a vidéki Spanyolország legnagyobb részéhez hasonlóan, Galícia is szegény és elmaradott volt a századforduló idején. Felnőttként úgy emlékezett vissza gyermekkorára, mint „egyszerű és rövid időszakra, melyben semmi különösebben említésre méltó nem történt.”² Három testvére volt, egy bátyja, *Nicolás*, egy öccse, Ramón és egy húga, *Pilar*. Édesanyját imádta és csodálta, apjával a viszonya azonban korántsem volt felhőtlen. Az apa sohasem tartotta sokra fia képességeit és ennek – néha botránys módon – hangot is adott. Már a győztes polgárháború után, don Nicolás „alkalmatlannak” nevezte fiát az ország irányítására és „nevetségesnek” tartotta a Francóról, mint „nagy vezérről” szóló legendát. A másik ilyen neuralgikus pont kettejük kapcsolatában a szabadkőművesség témája volt. A meggyőződéses szabadgondolkodó apa érthetetlennek tartotta Franco szabadkőművesség elleni gyűlöletét és így nyilatkozott erről: „Mit tudhat a fiam a szabadkőművéségről? Tiszteletreméltó, kiváló emberek társasága, akik mind tudásban, mind lelki nyitottságban jóval felette állnak”.³ Tény, hogy Franco egész életében mániákusan gyűlölte a szabadkőműveseket, illetve a kommunistákat. Úgy vélte, hogy minden rossz az ő felforgató tevékenységüknek köszönhető.

A diktátor személyiségének egyik meghatározó eleme, az ambíció még gyermekkorában kialakult. Már a családi környezet katolicizmusa, konzervativizmusa és tekintélyelvűsége is a legfőbb értékeként tartotta

számon az olyan fogalmakat, mint a hierarchia, a rend és az engedelmesség. Éppen ezért az ő értékrendjében is első helyen szerepeltek az olyan fogalmak, mint: haza, vallás, egység és rend. Ezeket annál is inkább fontosnak tartotta, mivel úgy vélte, hogy minden népnek megvannak a maga „rossz szelemei” (ezek minden népnél mások). Spanyolország „démonjai”: az anarchista szellem, a negatív kritika, a szolidaritás hiánya az emberek között, a szélsőségekre való hajlandóság és a kölcsönös gyűlölködés.

Franco gondolkodásmódjával éles ellentétben öccse, Ramón a spanyol légierő tisztjeként, az édesapjuk példáját követve a szabadkőművesség, majd pedig az anarchisták híve lett. Bátyja intelmei ellenére részt vett az 1931-es Cuatro Vientos repülőtéri sikertelen katonai felkelésben és ez végleg megrontotta a viszonyt kettejük között.

A család mellett a hadsereg játszott a főszerepet Franco személyiségének végső alakulásában. A katonai pálya, amelyre a családi tradíció és személyes elkötelezettsége is

predesztinálták, a lehető legjobb választás volt a fiatal, ambiciózus Franco számára. „A hadsereg nem törődött fizikai tökéletlenségével, cingár természetével és kis beszédhibájával”⁴, bár társai már kevésbé voltak elnézőek vele szemben. „Alacsony természetére figyelmeztette állandóan a társaitól kapott kicsinyítő beceneve: Franquito, magolási hajlama pedig körlettársai tréfáinak állandó céltáblájává tette, amelyre mosolytalan arccal reagált”⁵. Igyekvő természete ellenére azonban tanulmányi eredményei nem voltak kiemelkedőek. A többi kadéttól eltérően soha nem vett részt a katonák között megszokott szexuális kalandokban sem, ami valószínűleg kisebbségi komplexusából fakadt.

1910-tól, a katonai akadémia befejezése után Marokkóban teljesített szolgálatot. 1917-ben Asztúriába vezényelték, ahol megismerkedett későbbi feleségével. *María del Carmen Polo y Martínez Valdés* egy jómódú asztúriai családból származott. Szigorú katolikus neveltetést kapott, maga Franco is egy templomi séta alkalmával ismerkedett meg vele. „Carmen Polo társadalmi és kulturális arcéle nagyon hasonlított Franco anyjához. Mindazonáltal korántsem volt Pilar asszonyhoz hasonlóan háttérbe húzódó, csendes figura.”⁶ Hosszú jegyesség után, 1923-ban házasodtak össze. Egyetlen gyermekük, *Carmencita*, aki édesapja szemefénye volt, 1926-ban született. Ahogy az életrajzírók írják, nem volt különösebben szép és csinos, de ami meglepő, jóval magasabb volt édesapjánál. *Carmencita* 1950-ben ment férjhez egy arisztokrata származású szívsebészhez, *Cristóbal Martínez Bordiú*hoz, Villaverde márkijához, akitől hét gyermeke született és a nagypapa imádatlalt csüngött unokáin.

A győztes polgárháború és hatalomra kerülése után Franco és családja a Madridtól 10 km-re lévő El Pardo kastélyban rendezkedett be és itt éltek egészen a diktátor haláláig. A nyarakat vagy San Sebastiánban, a királyi család egykori nyaralójában, vagy a La

MUNKA KÖZBEN

Coruñához közeli udvarházban töltötték, amelyet Franco Meirás városától kapott ajándékba. A hétvégeken és nyaranta itt kedvére hódolhatott két szenvedélyének, a horgászatnak és a vadászatnak. Még 80 évesen is űzte ezeket a sportokat és zsákmányaival gyermek módjára dicsekedett. Mindemellett, míg életkora engedte, teniszezett, lovagolt és golfozott. Hobbijai közé tartozott a mozi, a televízió és a futball, sőt időnként még festegetett is (inkább lelkesen, mint tehetségesen).

1940-ben még egy regényt is írt, amiz később megfilmesítettek. A *Faj* (Raza) címet viselő regény egy vidéki, középosztálybeli spanyol család sorsán keresztül követi nyomon a XX. századi Spanyolország történetét az 1898-as kubai katasztrófától a polgárháború végét jelentő 1939-es évig. A képzeltbeli *Churruca* család sok szempontból hasonlít Franco családjára. „A Raza idealizált dramatizációja volt annak a képnek, ahogyan Franco saját életét és önmaga történelemben játszott szerepét látta. Hős és mártír, harcos és védő. Az, hogy eredetileg is képszerűen írta meg könyvét, s abból nagyon gyorsan filmet is készítettek, valószínűvé teszi, hogy Franco tudatosan törekedett arra, hogy maga alakítsa ki a néptömegek körében róla elterjedő képet.”⁷⁷ Már a mű megírása is jelzi Franco határtalan egocentrizmusát.

Életrajzírói úgy mutatják be a Francót, mint olyan embert, aki a spanyolokról kialakult sztereotip képnek teljesen ellentmondott: nem dohányzott, szinte alig ivott, nem sziesztázott és nem volt igényes az ételekben sem. Hatvanéves korától az orvosok diétára fogták, miután hajlamos volt az elhízásra. Zárkózott és távolságtartó ember lévén, nagyon kevés barátja volt: néhány vadász- és horgásztársa, régi harcostársai, *Vincente Gil*, aki 1940-től 1974-ig volt a háziorvosa, *Bulart* atya, a gyóntatója és még néhány ember.

Alapvetően bizalmatlan és gyanakvó ember lévén, mindössze két embert „ajándéko-

zott meg” a bizalmával diktátori pályafutása során, akik legfőbb segítőtivé váltak és akiket életrajzírói olykor „kegyenceknek” (válidos) neveznek. Az egyikük sógora, *Serrano Súñer* volt, akinek a szavára már 1937-től nagyon sokat adott és a fontosabb döntéseknél mindig kikérte a véleményét. 1940-ig a belügyminiszteri tisztséget is ő töltötte be, 1941-től azonban a helyzet megváltozott és egyre kevésbé élvezte a diktátor bizalmát. Ennek egyik oka Súñer határozott németbarát orientációja volt. Sokat elárul Franco egyéniségéről az a mód, ahogyan tőle „megszabadult”. Hidegen, érzelmek nélkül vetett véget egy 1929 óta tartó családi- és munkakapcsolatnak. Saját hibás lépéseit leplezve Súñert tüntette fel „bűnbakként” a közvélemény előtt.

A másik „kegyenc”, aki fokozatosan nyerte el a Generalisszimusz bizalmát, *José Carrero Blanco* volt. Ennek oka, hogy kettejük nézetei és elképzelései sokkal inkább egybeestek, mint Serrano Súñer esetében. Carrero Blanco még inkább konzervatív, katonai szellemiségű, sajátos monarchista beállítottságú ember lévén, tökéletesen megfelelt Francónak.

SOKAT KÖSZÖNHETETT MUSSOLININAK

Az életrajzírók megegyeznek abban, hogy Carrero Blanco feltétlen hűsége, szilárd nézetei és egyéni ambícióinak hiánya folytán, egyre inkább nélkülözhetetlenné lett Vezére számára, mígnem egyfajta „alteregójává” vált. Gyakorlatilag az ő vállán nyugodott az egész francóista rendszer, sőt az utódlás kérdése is. Annál fájdalmasabban érintette a már súlyos beteg Francót a hír 1973. december 20-án, amely szerint az ETA meggyilkolta leghűségesebb emberét.

Az 1960-as éveket az „Isten alkonyaként” jellemzi Sheelagh Ellwood. Joggal, mert inentől kezdve a halandóság jegyeit lehet észrevenni Francón, úgy az egészségi állapotán, mint politikai rendszerén. Elete utolsó tizenöt évében asszisztálnia kellett egy olyan reformfolyamathoz, amelyet önszántából sohasem indított volna el és amely beláthatatlan következményekkel járt. Ezzel a lépésével egyik életrajzírója, Payne szerint Franco „ismét olyan mértékű politikai és ideológiai rugalmasságról tett tanúbizonyságot, amellyel jóval felülmúlta a század más diktátorait és kezdettől fogva elégedett volt az eredményekkel.”⁸⁸ Ugyanis Spanyolországban, történelme során még sohasem tapasztalt mértékű gazdasági fejlődés bontakozott ki. Ennek azonban súlyos ára volt, mert maga a francóista berendezkedés indult bomlásnak még létrehozója életében. Már Franco halála előtt megszűnt létezni az a fajta társadalom és kultúra, amelyre eredetileg a rendszer épült.

Ahogy 70. életévét betöltötte a diktátor, a fizikai hanyatlás jelei kezdtek mutatkozni rajta. Először 1961-ben diagnosztizálták nála az orvosok a Parkinson-kór tüneteit, melyet az 1918-19-es nagy influenzajárvány szövődményének tartottak. Bár 1974-ig nem hozták nyilvánosságra betegségét, már jóval hamarabb köztudottá vált. Ez a bénító betegség az agy idegsejtjeinek progresszív degenerációjával jár, ezért állapotának súlyosbodásával a tünetek mindinkább szemmel

láthatóak lettek. Egyre bizonytalanabbá vált a járása, kifejezéstelenné a tekintete, gyengült és monotonná vált a beszéde és állandóan reszketett a keze. Ezzel együtt csökkent az aktivitása és az energiája is.

Élete utolsó éveiben megjelenése is sokat változott, közvetlenebb és kedvesebb lett. Egy jóságos, törekeny nagypapa benyomását keltette. Ironikus kontraszt volt ez egy új imázs hatalomra jutása időszakának katonás, fasisztoid stílusához képest.

Mindazonáltal Franco „személyi kultusza” ezekben az években érte el a csúcspontját. Különböző kitüntetések, címeket adományoztak neki, sőt 1964-ben egy róla készült filmet is bemutattak. Fizikai, szellemi hanyatlása azonban feltartóztathatatlan volt. Egész életében kiváló egészségnek örvendett, mindössze három kisebb balesete volt: az El Buitz-i sebesülése 1916-ban a marokkói háborúban, egy autóbalesete 1935-ben Salamancában és egy vadászbalesete 1961-ben. Annál nehezebben viselte lelkiileg egyre súlyosbodó betegségét és a vég közeledtét. Hol depresszióba esett, hol pedig – mindvégig jellemző nárciszizmusától sarkallva – nélkülözhetetlennek érezte magát az ország és népe számára. Ekkor történt a merénylet Carrero Blanco ellen, amelynek híre csak fokozta az agg és beteg diktátor magányosságát.

Franco hosszú agóniája már 1974. július 9-én elkezdődött, amikor trombózt kapott, majd július 19-én gyomorvérzése volt, ezért ideiglenesen átadta a hatalmat János Károly trónörökösnek. Azonban a hónap végére annyira felépült, hogy visszavette a hatalmat. Bizonyos tekintetben jellemének eddig nem ismert pozitívumait mutatta meg az az időszak, mivel Franco sokkal türelmesebbnek, fegyelmezettebbnek mutatkozott és még némi humorérzékről is tanúbizonyságot tett. Állapota 1975 őszéig nem sokat változott, majd októberben hirtelen rosszul lett. Két, egymást követő infarktus után tovább romlott az álla-

pota. Szív- és veselégtelenség miatt többszöri vérátömlesztésre, majd műtéti beavatkozásra volt szüksége. Végül hetekig tartó szenvedés után, 1975. november 20-án halt meg.

Felhasznált irodalom

- ❏ DURO, ENRIQUE GONZÁLEZ: *Franco – Una biografía psicológica*, Madrid, Ed. Temas de Hoy, S. A., 1992.
- ❏ ELLWOOD, SHEELAGH: *Franco*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1997.
- ❏ FUSI, JUAN PABLO: *Franco-Autoritarismo y poder personal*. Madrid, Ed. El País, 1985.
- ❏ HARSÁNYI IVÁN: *Franco*. Rubicon, 1994/3, 10–17. p.
- ❏ HILLS, GEORGE: *Franco. El Hombre y su Nación*. Madrid, Librería Editorial San Martín, 1969.
- ❏ PAYNE, STANLEY G.: *Franco-El perfil de la historia*. Madrid, Espasa Calpe, 1992.
- ❏ ZALAI ANITA: *Franco-En el poder*. JATE, 1994. [Szakdolgozat].

Halála előtt írt végrendeletében elbúcsúzott a spanyol néptől, bocsánatot kért mindenkitől és megbocsátott minden ellenségének, bár naivan megjegyezte, úgy hiszi, ellenségei csak azok voltak, akik egyben Spanyolország ellenségei is voltak.

Jegyzetek

1. Ellwood: i. m. 7. p.
2. Ellwood: i. m. 10. p.
3. Payne: i. m. 158. p.
4. Ellwood: i. m. 25. p.
5. Ellwood: id. m. 25. p.
6. Ellwood: i. m. 37. p.
7. Ellwood: i. m. 168. p.
8. Payne: i. m. 189. p.

Hóbe Judit

Spanyolország gazdaság- és társadalomszerkezetének átalakulása (1939–1975) I.

A Spanyolországban végbemenő változások először a hatvanas évek közepén kerültek a nemzetközi – így a magyar – tudományos és publicisztikai érdeklődés előterébe. Ennek oka a „spanyol gazdasági csoda” néven emlegetett rendkívül gyors modernizációs folyamat, illetve a Franco halálát követő békés, demokratikus átmenet. A külföldi figyelmre az 1980-as évek elején ismét Hispániára irányult, hiszen akkor folytak azok a tárgyalások, amelyek előkészítették Spanyolország és Portugália 1986-os NATO-hoz és Európai Közösségekhez csatlakozá-

sát. Európa keleti felében a rendszerváltás időszakában – az 1980-as évek végén – ismét az érdeklődés középpontjába került a spanyol demokratikus átmenet folyamata, ugyanis Kelet-Közép-Európa is hasonló történelmi probléma megoldása előtt állt, mint Spanyolország Franco halálát követő években: egy totalitárius rendszer összeomlása után békés úton kellett kiépíteni a pluralista demokráciát.

A tekintélyuralmi-diktatórikus berendezkedésből a pluralista-demokratikus politikai rendszerhez vezető magyar és spanyol átme-

netnek számos hasonló vagy formailag azonos vonása van. Ezek Dél-Európa és Kelet-Közép-Európa legújabb kori fejlődésével, felzárkózási nehézségeivel, helyenként gyors modernizációjával összefüggő problémahalmazhoz kapcsolódnak. Az alapszituáció, a célok megegyezősege és az alkalmazott módszerek látszólagos rokonsága ellenére, a külső és a belső feltételrendszerek mássága miatt, lényeges különbségeket találhatunk a két átalakulási folyamat között.¹ A magyar és a spanyol politikai változások leglényegesebb hasonlósága, hogy mindkét esetben a diktatúra leépítése békés körülmények között zajlott. Ezt a civil társadalom fejlődése tette lehetővé, vagyis az a demokratikus átmenet előkészítő folyamat, amely során a civil társadalomban megjelentek a liberális demokratikus igények. Ez az előkészítő folyamat Franco halálát megelőző másfél évtizedben játszódott le. Dolgozatomban a francóizmus időszakának azokat gazdasági és társadalmi változásait szeretném bemutatni, amelyek a „modern”, mai Spanyolország kialakulásához vezettek.²

A fasiszta diktatúra kiépítése Spanyolországban

A polgárháború végét, Franco és hívei győzelmét nagy zajjal és pompával megrendezett díszszemlék, fogadások, ünnepek jelezték. Ezek a csillogó parádék nem tudták feledtetni az ország nyomorúságos helyzetét. 1939. április 5-re hívták össze Burgosba Franco tábornok kormányának háború utáni első ülését, amelynek napirendjén a romokban heverő ország helyreállításának és az állam új intézményrendszerének kiépítése szerepelt.

A gazdasági összeomlás katasztrofális méreteket öltött: hiányzott a tüzelőanyag, a nyersanyag, az élelmiszer. Spanyolország legjobb szakembereit volt kénytelen nélkülözni, hiszen sokan külföldre menekültek, vagy a kegyetlen terror áldozatává váltak. Az „új ál-

lam” körülbelül egy millió embert küldött börtönökbe vagy koncentrációs táborokba, s a háború után még hosszú ideig rendőri felügyelet alatt állt a spanyol munkások és demokratikus értelmiségiek túlnyomó többsége. A rendőri felügyelet mindenüvé kiterjedt. A belügyminisztérium irányítása alatt álltak az országos mértékben megszervezett rendőri szervek: a Biztonsági Főigazgatóság, Guardia Civil, a Belpolitikai Osztály és a Közrendi Főfelügyelőség. Ez a mindent ellenőrzése alatt tartó elnyomó apparátus képezte a francóista diktatúra alapját.

Az állam vezetését kézben tartó erők a háború befejeztével mindent elkövettek, hogy megerősítsék és „örökössé” tegyék hatalmukat. A Franco-kormány 1939. február 9-én elfogadta a „politikai tevékenységért való felelősség törvényét”, amelyben több szervezet nyilvánítottak törvényen kívülinek Ezzel a törvénnyel kezdetét vette az egypártrendszer kialakításának folyamata. 1940 márciusában újabb törvényt született, amely alapján mindenkit bíróság elé lehetett állítani, aki valamilyen formában a fasiszta diktatúra ellen foglalt állást. 1941 májusában kiadták az állam védelmi törvényt, amely engedélyezte a halálbüntetést azokért a cselekedetekért, amelyeket a büntetőtörvénykönyv felségáruslásként tartott számon. E törvények közös célja az volt, hogy a Franco vezetése alatt álló szűk csoport kezében összpontosítsák a politikai és jogi hatalmat.³

Az 1939. augusztus 8-án hozott törvény megerősítette Francót államfői tisztségében, és korlátlan teljhatalmat biztosított számára a jogi normák, valamint a kormány tevékenységének a megszabásában. Nagy jelentőségű volt a spanyol diktátor számára, hogy ő ellenőrizte a Spanyol Falange vezető szerveit is. Ezt maga Franco intézte így, amikor rendeleti úton megváltoztatta a Falange alapszabályzatát – létrehozta a Politikai Junta elnöki és titkári tisztségét –, amelynek eredményeként a Nemzeti Mozgalom vezető posztjaira

Franco feltétlen hívei – *Ramon Serrano Suner*, Franco sógora és *Munoz Grandez* – kerültek. Franco a Falangén belül jelentkező ellenetek miatt 1939 szeptemberében feloszlatta a Falange első Országos Tanácsát, majd létszámát 100 főre emelte. Ebbe az új tanácsba a tábornokok és a Francóhoz leginkább hű falangisták kerültek. Ezekkel az intézkedésekkel A Falange Politikai Juntája és az Országos Tanács is a diktátor ellenőrzése alá került.⁴

Azok közül a törvények közül amelyek az államigazgatás átalakítására vonatkoztak, a legfontosabb az 1942. július 17-én kiadott törvény, amely a cortes szerepéről, összetételéről rendelkezett. E törvény értelmében a cortes egyedül tanácskozási joggal rendelkezett – tehát megfosztották törvényhozói funkciójától –, valamint engedelmességgel tartozott a kormánynak és az államfőnek. Tagjainak döntő részét 156 főt a Caudillo nevezte ki, 74 főt a diktátor befolyása alatt álló falangista Nemzeti Mozgalom Tanácsa, 150 főt a falangista szakszervezeti mozgalom kongresszusa delegált. Ez utóbbi tagjait szintén Franco nevezte ki, éppúgy mint a helyi korporációk és szakmai szervezetek vezetőseit, akik szintén elküldhették képviselőiket – együttesen 217 főt – a cortesbe. Később megjelentek a „családok képviselői” is a parlamentben – 103 fő – akiket a családfővel közvetlenül választott a francóista apparátus. A cortes tehát teljes egészében a Caudillo befolyása alatt állt, ezért nem véletlenül kapta a „vattaparlament” gúnynevet a kortársaktól.⁵

A spanyol vezetés a munka megszervezése és a dolgozók ellenőrzése terén döntő szerepet szánt a fasiszta – elsősorban olasz – modell alapján kialakított korporatív rendszernek, azaz a vertikális szakszervezeteknek. A „vertikális szakszervezetek” megszervezéséről szóló dekrétumot 1940 decemberében adták ki, de az egész korporatív rendszert csak 1941 júniusában intézményesítették vég-

legesén. Ez a rendszer a „tőke és munka kibékítésének” talaján állva közös testületben egyesítette a munkáltatókat és munkásokat. A termelő munka ágazatai szerint 26 „korporációt” hoztak létre, azzal a céllal, hogy a munkásszervezeteket a fasiszta állam szerves részévé tegyék, és biztosítsák a diktatúra politikai stabilitását. Különbőféle államilag meghatározott juttatások ellenében ezek a szakszervezetek alárendelték magukat a korporációkon belül a munkáltatóknak. Az ellenőrzést segítette, hogy a korporációs rendszerben való részvétel kötelező volt, és a „munkásmegbízottakat” a Falange képviselői jelölték ki. A vertikális szakszervezetek rendkívül merevnek és bürokratikusnak bizonyultak.⁶

A Falange és a katonai körök – tanulván *Primo de Rivera* rendszerének és a köztársasági kormányának hibáiból – mindig törekedtek arra, hogy megegyezésre jussanak a spanyol egyházi hierarchiával és a Vatikánnal. Ennek szellemében Franco kihirdette hogy a katolicizmus a spanyol állam egyetlen hivatalos vallása. Törvények útján teljes egészében visszaállították az egyházi rendeknek nyújtott állami támogatást, az egyházi ünnepeket és különböző vallási szokásokat. Az egyház visszakapta valamennyi korábbi kiváltságát, valamint kötelező jelleggel bevezették a vallási szertartásokat a laktanyákban és a börtönökben.⁷ 1941-ben megegyezés jött létre a francóista állam és a Vatikán között, amelynek értelmében Róma széles körű jogokat kapott a papi személyek kinevezésében, de ez a megállapodás lehetővé tette azt is, hogy a rendszer megvétózza azoknak a főpapoknak a kinevezését, akiket nem szívesen látott volna a püspöki vagy érseki székhelyen. Megszokottá vált, hogy a generalisszimus a spanyol egyház fejével együtt jelenik meg a nyilvánosság előtt, a Caudillo igaz katolikusnak és istenfélő embernek igyekezett látszani az ország előtt. A katolikus egyház hatalmas befolyással rendelkező sajátos

állami intézménnyé alakult át, a papság mindenható behatolt, ahol alkalom nyílt a vallásos érület kinevelésére és az emberek megfigyelésére.⁸

Spanyolország gazdasága a második világháború időszakában (1939–1945)

Az új állam gazdaságpolitikáját is áthattotta a fasiszta szellem. A diktatúra már 1939-ben meghirdette a „Spanyolország iparosításáért” jelszót. Az országnak valóban nagy szüksége volt arra, hogy létrehozza saját fejlett nemzeti iparát. Az ország gazdaságpolitikájának kialakításában a diktatúra első éveiben a Falange emberi játszottak döntő szerepet. A falangista közgazdászok arra törekedtek, hogy a főbb exportcikkeket állami támogatással elhelyezzék külföldön, a belső piacra pedig – erősen protekcionista vámrendszerrel – megakadályozzák a külföldi áruk tömeges beáramlását, hogy a kialakuló hazai ipart megvédjék a versenytől.⁹ Ezeknek az alapelveknek megfelelően még 1939-ben kiadott a kormány két törvényt: az egyik önellátó gazdaságpolitika mellett, szigorú kormányellenőrzést és erőltetett iparosítást rendeltek el, a másik „nemzeti ipar védelméről” szóló törvény pedig 25 %-ban korlátozta a spanyol vállalatokba befektethető külföldi tőke arányát. Ezek az intézkedések a diktatúra és az autarkias politika körülményei között csak fokozták a tőkehiányt és fékeztek az ország gazdasági fejlődését.¹⁰

A falangista gazdasági koncepció legfőbb képviselője majdnem két évtizeden át *Juan Antonio Suanzes* volt. Ő az, akinek a javaslatára 1941-ben Franco engedélyezte a Nemzeti Iparintézet (Instituto Nacional de Industria, továbbiakban INI) megalapítását.¹¹ Ötven millió pezeta képezte az intézet induló alaptőkéjét, s ezen kívül még 205 millió pezetát fektettek különböző vállalatokba állami részvények formájában. Az INI nyom-

ban hozzáfogott a gazdasági alapágazatok fejlesztési tervének kidolgozásához, s a tervek megvalósítása során arra fordította a rendelkezésre álló állami pénzeszközöket és magántőkét, hogy nehézipart és hadiipart építsen ki az országban. Az intézet fontos eszköz lett a diktatúra kezében, hiszen segítségével abba az irányba terelhette az ország iparosítását, amelyikbe akarta.¹² A fasiszta rendszer a reálbérek csökkentésével és az infláció gerjesztésével igyekezett az erőltetett iparfejlesztéshez szükséges eszközöket biztosítani. Az ily módon szerzett profit az INI csatornáin át több száz állami ellenőrzés alatt álló vállalathoz vándorolt állami befektetések, vasútépítések, közmunkák finanszírozása útján.¹³

Az új állam ügyelt a földbirtokos arisztokrácia és földtulajdonosok érdekeire is. Még 1938-ban létre hozták a Szociális Gazdasági Földreform Országos Szolgálatát (Servicio Nacional de la Reforma Economica Social de la Tierra). Ez a szervezet hajtotta végre azt az 1939. március 25-én hozott törvényt, amely törvénytelennek minősítette a köztársaságiak által 1936. július 18-a után szétosztott földek birtokbavételét, s elrendelte azok visszaadását régi tulajdonosaiknak. Egyidejűleg minden olyan földterület a Szociális Gazdasági Földreform Országos Szolgálatának illetékességi körébe került, amelyet 1932-től 1936 júliusáig kaptak a parasztok. Miután a szolgálat ezeket a földeket is visszaadta eredeti tulajdonosaiknak a szegényparasztok és a napszámosok újra föld nélkül maradtak. A részesbérloket és a bérlőket pedig, akiket a köztársaság idején mentesítettek a földbértől, az 1939. július 8-án hozott törvény értelmében ismét földbér fizetésére kötelezték. A francóista diktatúra a fenti intézkedések sorozatával felszámolta a köztársasági földreformot. Szociális Gazdasági Földreform Országos Szolgálatát miután feladatát elvégezte feloszlott, majd helyette megalakult az Országos Telepítési Intézet.¹⁴

A polgárháború után Spanyolország állami berendezkedésének kialakításakor a náci Németországot és a fasiszta Olaszországot tekintette példaértékűnek. 1939-ben, amikor a fasiszta államok még erejük teljében voltak úgy tűnt, hogy megfelelő erős szövetségest talált az új rendszer. A második világháború viharai viszont elsodorták az európai fasiszta diktatúrákat.

Spanyolország részvétele a második világháborúban

A spanyol polgárháború befejezése után öt hónappal Németország lerohanta Lengyelországot. Francónak abban az időben az elsődleges célja hatalmának megszilárdítása volt. Ez a cél és az ország siralmas gazdasági helyzete nem tette lehetővé, hogy a kormány nagy erővel támogassa szövetségeseit.

Franco a második világháború során rendkívül óvatos magatartást tanúsított. Az 1939-ben megkötött német–spanyol barátsági egyezmény háború esetére Spanyolország „rendkívül kedvező semlegességét” ígérte. 1940-ben – Hitler és Franco egyetlen találkozásánál, a francia–spanyol határon fekvő Hendaye városában – Franco Hitler minden ígérete és fenyegetése ellenére megtagadta, hogy az „Operation Félix” fedőnevű hadművelet keretében a német csapatok átvonulhassanak Spanyolország területén.¹⁵

1941-ben Franco az ún. Kék Hadosztályt küldte a Szovjetunió ellen, amely mindössze 45 000 főt számlált, parancsnoka *Munoz Grande* volt. 1943-ban Franco visszahívta a Kék Hadosztályt a keleti frontról, amelynek maradványai – teljes létszáma ekkor már csak 2500 fő – még 1945 februárjáig harcoltak különböző frontokon. A háború után, 1958-ban Franco a Kék Hadosztály keleti frontra irányítását úgy indokolta, hogy Spanyolország ezzel a lépéssel azt a „véradósságot” (*deuda de sangre*) törlesztette, amely a spanyol fasizmust a polgárháborúban nyújtott fegyveres támogatás óta a nácizmushoz kö-

tötte.¹⁶

1942 után, amikor a fasiszta koalíció veresége nyilvánvalóvá vált, Spanyolország kénytelen volt fennmaradása érdekében külpolitikai orientációján változtatni. Spanyolország geopolitikai helyzete rendkívüli mozgásszabadságot biztosított Francónak. Ez tette lehetővé, hogy a kormány már 1942 őszén felvehette a kapcsolatot az angolokkal és az amerikaiakkal. Spanyolország nem jelentett különösebb veszélyt az antifasiszta hatalmakra nézve, ezért tárgyalásaik célja csak az volt, hogy távol tartsák Francót a háborús konfliktustól. Rommel észak-afrikai veresége után az afrikai partraszállásra készülődő angolszász csapatok számára fontos volt a Marokkóban állomásozó 15 000 főnyi spanyol hadsereg semleges magatartása. Rooseveltnél két levélben biztosította Francót, hogy az USA nem tesz olyan lépéseket, amely spanyol érdekeket sértene. Ezek után Spanyolország kész volt megegyezésre lépni Angliával és az Egyesült Államokkal. 1945. május 8-án, amikor aláírták Németországgal a feltétel nélküli kapitulációról szóló okmányokat a spanyol kormány azonnal megszakította a diplomáciai kapcsolatait volt szövetségésével.¹⁷

Az 1939–45 közötti években született meg a spanyol fasiszta diktatúra, amelyben a legfelső katonai, törvényhozó, végrehajtó hatalom a Caudillo, Franco kezében összpontosult. *Abel Plenn*, aki a madridi amerikai követség munkatársa volt, 1944-ben a kialakult rendszert a következőképpen jellemezte: „A francóista állam piramis alakú építmény volt, amely a Falange, a hadsereg, az arisztokrácia, és az egyház négy oldalú alapján nyugodott. A félelem volt az a kötőanyag amely összefogta az egész épületet.”¹⁸ A második világháború folyamán kialakult politikai rendszer rendkívül merevnek bizonyult, igen lassan változott mindig csak annyit, amennyit a nemzetközi megítélés és a belső feszültségek igényeltek.¹⁹

Spanyolország nemzetközi elszigetelődése

A második világháború kimenetele a lehető legrosszabb volt Franco fasiszta rendszere számára, fennállásának hetedik évében történelmének egyik legsúlyosabb időszakába lépett a diktatúra.

Franco az események hatására arra törekedett, hogy a nyugati demokráciákkal az antikommunizmus alapján jusson egyetértésre. Ez a váltás nem okozott problémát Francónak, hiszen gyakorlatias észjárású diktátor volt, aki soha nem kötődött „ideológiai-ákhhoz”. Mindig készen állt arra, hogy saját maga és a rendszere érdekében hátrat fordítson bármilyen politikai irányzatnak, amelyet korábban követett. Franco új külpolitikai irányvonala kezdetben nem sok sikerrel kecsegtetett.²⁰

A háború után megnőtt a Franco-rezsimre nehezedő nemzetközi nyomás, a világ közvéleménye egyre határozottabban követelt különböző megtorló intézkedéseket a spanyol diktatúra ellen. Az USA, Franciaország és Nagy-Britannia kormánya figyelembe vette az egész világon elterjedt erős antifasiszta hangulatot, és kijelentette, hogy Franco rendszere nem számíthat baráti kapcsolatokra azokkal a nemzetekkel, amelyek a náciizmus ellen harcoltak. Ezt követően a világ országai egymás után szakították meg gazdasági és diplomáciai kapcsolataikat Spanyolországgal.²¹

Franco diktatúrája egyre inkább elszigetelődött, ezt tükrözte az is, hogy az ENSZ 1946-ban elutasította az ország tagfelvételi kérelmét. Ugyan ebben az évben született meg az a háromhatalmi – amerikai, angol, francia – nyilatkozat, amely kimondta: Spanyolországot el kell szigetelni, hogy „kikényszerítsék Franco békés visszavonulását, a Falange betiltását és egy olyan ideiglenes kormány megalakítását, amely alkalmat adna a spanyol népnek, hogy szabadon válassza

meg kormányformáját és vezetőit.” Ez a nyilatkozat azzal, hogy kimondta Francot békés visszavonulásra akarják kényszeríteni, egyértelművé tette, hogy a győztes hatalmak nem támogatnak semmilyen Francóval szembeni fegyveres akciót. A Caudillo biztos lehetett abban, hogy ellenfelei külföldről nem kapnak támogatást, s ezzel biztosítottnak látta rendszere további fennmaradását.²²

A diktatúra nemzetközi elszigetelődése, azért jelentett problémát, mert az ország súlyos gazdasági helyzetén a kormány csak jelentős külföldi támogatással tudott volna segíteni.

Spanyolország gazdasága a II. világháborút követő években

Spanyolországnak a második világháborút követő években komoly gazdasági problémákkal kellett szembe néznie. Az ipari termelés összmutatója csak 14%-kal múlta felül ebben az időben az 1929–31-es évek átlagszintjét. Egyedül a szén- és a koksziparban volt tapasztalható jelentősebb fejlődés, valamint a fémeket nem tartalmazó ásványkincsek feltárásában. Az érc kitermelés, a színesfémfeldolgozás, a vaskohászat, valamint a vegyipar és a cementipar termelése nem érte el az 1929–1931-es szintet. Nagy hiány mutatkozott szerszámgépekben és jó minőségű berendezésekben. Az ipar főleg azokkal a régi gépekkel dolgozott, amelyeket többnyire az első világháború éveiben, illetve Primo de Rivera diktatúrája idején kerültek az országba. Súlyosbította a helyzetet a szaképzett munkaerő hiánya: több tízezen emigráltak, vagy estek a megtorlás áldozatául. Őket általában olyan emberekkel helyettesítették akik nem rendelkeztek megfelelő termelési gyakorlattal. A szakmunkáshiányt a diktatúra a szakiskolák felállításával igyekezett megoldani.²³

Erősen érződött az országban a fejlesztéshez elengedhetetlenül szükséges tőke hiá-

nya. A háború után, különösen a negyvenes évek végéig, jelentéktelenek voltak a külföldiek befektetései. Egyedül az Egyesült Államok fordított figyelmet a háború utáni Spanyolországra, de az amerikai befektetők sem voltak hajlandók a rendszer bizonytalan helyzete miatt nagyobb összegeket kockáztatni. Az 1929-es évhez viszonyítva több mint felével csökkent az export és az import, s ennek következtében minden évben megközelítőleg 215 millió aranypezetára rúgott a kereskedelmi deficit. 1947-ben már 52 milliárd pezeta volt az ország külföldi adósságállománya. A hiányt pezeta kibocsátással próbálták ellensúlyozni, de ez az intézkedés csak az inflációt növelte, a problémákat nem oldotta meg. Az idegenforgalom sem eredményezett számottevő bevételeket ezekben az években. 1946-ban csak 84 000 külföldi kereste fel Spanyolországot.²⁴

A második világháborút követő években a spanyol gazdaságot a hiány jellemezte, az élelmiszereket jegyre adták, emiatt burjánzott a korrupció, a feketepiac, állandó volt az üzletek előtti sorban állás. Energiahiány miatt még az ország legfejlettebb területein is csak napi három-négy óra hosszát volt áram. A vidéki területekről a nyomor elől 1945 és 1950 között mintegy 3 millió paraszt vándorolt a nagyvárosokba, hogy munkát keressen. 1950-ben a hivatalos statisztika szerint az aktív lakosság 35%-a volt munkanélküli (a külföldi megfigyelők ezt az arányt 48-50%-osnak tartották).²⁵

A francóista diktatúra továbbra is ragaszkodott az autarkia eszméjéhez, az állam továbbra is kitartóan támogatta a nehéz- és a hadiipart, valamint az ún. országos jelentőségű vállalatokat. A korábbiakhoz hasonlóan a kormány a háború után is nagy összegeket áldozott olyan vállalatok fejlesztésére, amelyek hazai nyersanyagot dolgoztak fel. Az ország mezőgazdasága továbbra sem fejlődött, egyértelmű volt, hogy a diktatúra az iparfejlesztést részesíti előnyben. Az

1945-ös év különösen súlyos volt a spanyol mezőgazdaság számára.

Hőbe

Évek	A termelés nagysága %-ban
1931	100
1945	72
1946	101
1947	95
1950	86

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELES ALAKULÁSA
1931-1950 KÖZÖTT²⁶

1945-ben a mezőgazdaság termelési volumene az 1931-35 közötti évek szintjének csak 72%-át érte el. 1946-ban a kedvező időjárásnak köszönhetően jó volt a termés. A rákövetkező években azonban tartósan az 1931-35-ös évek szintje alatt maradt Spanyolország mezőgazdasági terményeinek összmenyisége.

A francóista diktatúra az 1945-től 1951-ig terjedő időszak nehézségeit és az ország újjáépítésének elhúzóódását azzal próbálta magyarázni, hogy a diktatúra nemzetközi téren elszigetelődött, s míg Európa segélyeket kapott a Marshall-terv keretében, addig Spanyolországnak egy fillér sem jutott. A kedvezőtlen körülmények ellenére – a hivatalos vélemény szerint – Spanyolország már ezekben az években is jelentős sikereket ért el a gazdaság fejlesztése területén.²⁷

A „hidegháború” megmenti a francóizmust

A hidegháború kezdetével csökkent Spanyolország nemzetközi elszigeteltsége. Dél-Európa, s így Spanyolország is, az 1950-es évekre stratégiai okokból – a Közel-Kelethez, a világ egyik legnagyobb konfliktus góczához és a fontos kőolajszállító útvonalakhoz való közelsége miatt – egyre fontosabb lett. A térség feletti katonai és politikai befolyásért a NATO és a szocialista országok, gazdasági befolyásért a szocialista tömb, az USA és Közös Piac országai küzdöttek.²⁸ Spanyolország ki is használta a megváltozott körül-

ményeket, Franco minden lehetőséget megragadott, hogy országát megfelelő szövetségesnek tüntesse fel. A nemzetközi közvélemény hangulatának megváltozását jelzi az is, hogy 1948 májusában Franciaország és Anglia kereskedelmi egyezményt írt alá Spanyolországgal. Az 1940-es évek végétől sűrűsödnek az amerikai-spanyol tárgyalások is, amelyekről Franco jelentős gazdasági támogatást remélt gondokkal küzdő országa számára. A tárgyalássorozat az 1953-ban megkötött madridi paktum néven ismertté vált támaszpont egyezmény zárta le.²⁹

A támaszpont egyezmény három részből állt. Az első dokumentum amerikai katonai támaszpontok létrehozását vette tervbe spanyol fennhatóság alatt. Cserébe az USA kötelezte magát, hogy mindennemű katonai segítséget megad Spanyolországnak védelmi képessége fokozására. A második szerződés a diktatúra kötelezettségeit határozta meg „védelmi erejének fejlesztése és megőrzése, valamint a szabad világ” védelméhez való hozzájárulása területén. A harmadik rész a támaszpontok kiépítésével kapcsolatos különböző katonai és gazdasági szempontokkal foglalkozott.³⁰ A madridi paktum eredményeként 1954-ben Spanyolország 226 millió dollár katonai és gazdasági segélyben részesült, s a következő négy éves időszakra a katonai segélyt évi 350 millió dollárban állapították meg, s az épülő bázisokra még 400-420 millió dollárt költött a washingtoni kormányzat.³¹

A hidegháború, a francóista Spanyolország fokozatos kilépése a nemzetközi színtérre és közeledése az Egyesült Államokhoz elősegítette az ország gazdasági életének megélénkülését. Az a segítség, amelyet kölcsönök és mezőgazdasági terményfelesleg szállítása formájában nyújtott a külföld a francóista diktatúrának – már a spanyol-amerikai paktum aláírása előtt is – hozzájárult a spanyol gazdasági élet válságának leküzdéséhez. A negyvenes-ötvenes évek fordulóján észrevehetően megnőtt az ipari termelés az

országban, az 1948-tól 1953-ig terjedő időszakban évi átlagban több mint 10%-os gyarapodást jelentett. A háború utáni Spanyolországban 1950-ben, majd 1951-ben zárult először pozitív mérleggel a külkereskedelmi forgalom: 51 millió, illetve 218 millió aranypezeta haszonnal. A jelentős többlet egyik fő oka az idegenforgalom fejlődése. Míg 1946-ban a külföldi turisták száma alig haladta meg a 83 ezer főt, 1952-ben már mintegy 777 ezer külföldi kereste fel Spanyolországot, akik közül több mint 100 ezer fő amerikai volt.

A mezőgazdaság szempontjából 1951-es év fordulópontot jelentett, ugyanis ekkor érte el először a termelés nagysága a 30-as évek elejének szintjét. A mezőgazdasági termények importja – főleg az USA-ból és 1948 óta a Peronnal kötött szerződésnek köszönhetően – és a javuló termés mennyiség tette lehetővé, hogy Spanyolországban megszüntessék az alapvető élelmiszerekre vonatkozó jegyrendszert.³²

Az 1952. évet a Franco rendszer hivatalos kiadványai az erőteljes gazdasági fejlődés kezdeteként tartják számon, amelyet a rendszer közigazdasági szerinti az biztosította, hogy Spanyolországnak sikerült a nemzetközi elszigeteltségéből kilépni. Az ipari tőke és a bankrendszer már 1948-tól követelte a hagyományos gazdaságpolitika feladását, s új módszerek bevezetését. A gazdasági környezet átalakulása – a második világháború után a nyugat-európai országok hagyományos vámrendszereiket leépítették, amely integrált piacok kialakulásához vezetett – szintén változtatásra ösztönözte volna a gazdaságpolitika irányítóit. A nemzetközi piacokon végbement folyamatokat és a vezető pénzügyi körök követeléseit Franco nem vette figyelembe, s továbbra is a protekcionista gazdaságpolitikát erőltette. A fejlődés ellenére az 1950-es évek közepétől egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az autarkia a gazdasági életben tovább nem tartható fenn. 1958-59-ben sú-

lyos pénzügyi válság köszönt Spanyolországra. Az 1959-es év első felében a spanyol gazdaság csődje annyira nyilvánvalóvá vált, hogy a tőke külföldre menekítése óriási méreteket öltött. A kormány intézkedései, amelyek főleg a hitelek befagyasztására és a közmunkák csökkentésére irányultak, csak fokozták a pánikot a vállalkozók körében.³³

Spanyolország ezt a súlyos pénzügyi válságot saját erőből képtelen volt felszámolni, ezért Franco a nemzetközi pénzügyi fórumokhoz fordult segítségért. A nyugati hatal-

mak hajlandónak mutatkoztak részt venni a spanyol gazdaság szanálásában, ha a diktatúra megfizeti ennek árát, vagyis leépíti az ország védvámrendszerét, és csatlakozik az európai integráció valamelyik csoportjához. Franco számára világos volt, hogy ez a gazdasági nyitás nagy változások kiindulópontja lesz, de a belső elégedetlenség miatt kénytelen volt a külföld követeléseit teljesíteni még akkor is, ha ez a lépés azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy az ország belső piacait kiszolgáltatja a nemzetközi tőkének.

Felhasznált irodalom

- ANDERLE ÁDÁM: *A spanyol átmenet (a Franco rendszer után)* História, 1993, (15. évf.), 7. szám. 26–28. p.
- ANDERLE ÁDÁM: *Spanyolország története*. Bp., 1992. 159. p.
- BEREND T. IVÁN: *Két békés forradalom*. Társadalmi Szemle, 1990 (XLV. évf.), 7. sz. 56–61. p.
- GARCÍA, JOSÉ: *Spanyolország a XX. században*. Bp., 1973. 431. p.
- GÖMÖRI ENDRE: *Francótól Felipéig. A „nagy átkelés”*. Bp., 1986. 280. p.
- HARSÁNYI IVÁN: *A spanyol kommunisták harca a Franco-rendszer ellen*. Párttörténeti Közlemények, 1963/4. sz. 109–147. p.
- HARSÁNYI IVÁN: *Gazdaság, politika és nemzetközi erőter a spanyol demokratikus átmenet történelmi előestéjén*. Múltunk, 1993/ (38. évf.) 4. sz. 3–34. p.
- KÁDÁR BÉLA: *Dél-Európa nemzetközi helyzetének változása*. Külpolitika, 1976/3. szám 20–39. p.

- LOPEZ, JULIO RODRIGUEZ: *El período de la transición política desde la perspectiva del análisis económico*. In Tezanos, José Félix–Cotarelo, Ramon–Blas, Andres de: *La transición democrática Española*. Madrid, é. n. 117–147. p.
- MOLNÁR TAMÁS: *A polgári demokratikus pártrendszer kiépülése és működése Spanyolországban, 1975–1987*. Magyar Politikatudományi Társaság 1989-es Évkönyve. 40–56. p.
- PEREZ-DIAZ, VICTOR: *A demokratikus Spanyolország születése*. Társadalmi Szemle, 1990/ (XLV. évf.) 7. sz. 62–79. p.
- SZILÁGYI ISTVÁN: *A spanyol átmenet*. Valóság, 1990/ (33. évf.), 7. sz. 26–37. p.
- TEZANOS, JOSÉ FÉLIX: *Modernización y cambio social en España*. In *La transición democrática Española*. Madrid, é. n. 63–115. p.
- TODERO FRIGYES: *Spanyolország 1939–1975*. Bp., 1976. 142 p.
- TUSSELL, JAVIER: *A spanyol átmenet történelmi sajátosságai*. Társadalmi Szemle, 1990/ (45. évf.) 7. sz. 80–89. p.
- Világ országai*. Bp., 1992. 464 p.

Jegyzetek

1. Szilágyi: i. m. 26–27. p.
2. Perez-Diaz: i. m. 63. p.
3. Garcia: i. m. 250–251. p.
4. Garcia: i. m. 251. p.
5. Anderle: i. m. 138. p.
6. Gömöri: i. m. 56–57. p.
7. Garcia: i. m. 253. p.
8. Todero: i. m. 73. p.
9. Harsányi: i. m. 121. p.
10. Garcia: i. m. 255–256. p.

11. Gömöri: i. m. 56. p.
12. Garcia: i. m. 256. p.
13. Harsányi: i. m. 121. p.
14. Garcia: i. m. 256-257. p.
15. Gömöri: i. m. 45. p.
16. Gömöri: i. m. 46. p.
17. Gömöri: i. m. 46-47. p.
18. Garcia: i. m. 248-249. p.
19. Anderle: i. m. 139. p.
20. Gömöri: i. m. 44. p.
21. Garcia: i. m. 292-293. p.
22. Gömöri: i. m. 22. p.
23. Garcia: i. m. 277-278. p.
24. Garcia: i. m. 279. p.
25. Gömöri: i. m. 57. p.
26. A táblázat adatai Garcia: i. m. 279-280. p. adatai alapján.
27. Garcia: i. m. 329. p.
28. Kádár: i. m. 20. p.
29. Gömöri: i. m. 54. p.
30. Garcia: i. m. 313. p.
31. Gömöri: i. m. 54. p.
32. Garcia: i. m. 314-315. p.
33. Harsányi: i. m. 129. p.

IV. ÜNNEPSÉG A NEMZETI MÚZEUM ELŐTT 1906. MÁRCIUS 15-ÉN
A SZÓNOK: HOLLÓ LAJOS FÜGGETLENSÉGI PÁRTI KÉPVISELŐ